

DE JACHT IN DE OOSTNEDERLANDSE ADELSCULTUUR (1550-1700)

Conrad Gietman

De Oostnederlandse adel beschouwde zijn gerechtigdheid tot de jacht in de zeventiende eeuw ongetwijfeld als zijn oudste en meest adellijke privilege¹. In formele zin was dit onjuist; een codificatie van het recht en uitsluiting van andere gerechtigden vonden pas vanaf het midden van de zestiende eeuw plaats. Niettemin werd het jachtbedrijf gezien als het domein van de adel, als een symbool van zijn normen, levensstijl en macht.

Jacht en adelsethos

De Oostnederlandse adel moest zijn gerechtigdheid tot de jacht in Overijssel en het kwartier van Zutphen delen met op het platteland gegoede stadsburgers en in Drenthe met geërfde boeren. Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw werden echter verschillende groepen uitgesloten van het jachtrecht omdat hun staat onverenigbaar zou zijn met de uitoefening van het edele bedrijf. In Overijssel liet de stadhouder in 1550 een verbod op de jacht door boeren uitvaardigen². In Drenthe werd in 1683 aan predikanten het recht om te jagen ontzegd omdat zij anders zouden worden afgehouden van hun kerkelijke plichten. Dit verbod werd herhaald in 1702 en 1726³. De Zutphense magistraat ging in 1680 akkoord met een voorstel van de ridderschap om de meerderheid van zijn burgers hun oude recht te ontnemen; dit omdat er onder hen verscheidene personen waren die door zich aan de jacht te wijden, hun arbeid verwaarloosden, hun vrouwen en kinderen tot armoede brachten en uiteindelijk ook schade toebrachten aan de stedelijke welvaart, die afhankelijk was van de bloei van ambacht en koopmanschap⁴. Aan deze motivering ligt de gedachte ten grondslag dat de jacht geen profijt mocht opleveren en dat haar enige oogmerk ontspanning of, zoals een edelman het eens liet verwoorden, 'plaisir' was⁵. Een dergelijke gedachtengang is niet verwonderlijk aangezien het jachtbedrijf voor een adellijke levensvorm werd gehouden en om die reden ook wel een 'noble passie' werd genoemd⁶. We zien dit bijvoorbeeld in de literatuur, waar de verbinding van adel met jacht een terugkerend motief was. Het stadje Vollenhove wordt in het gedicht 'Het Vollenhoofsche hoff' van J.H. Crull genoemd als een 'hoff des adels'. De opvoering van een jachtscène is dan uiteraard onvermijdelijk:

'Ziet het adelijk geslacht
op hun tijden, op hun stonden,
met de bracken, met de honden,
in de bosschen op de jacht⁷'.

Hoewel zeker niet alle edelen fanatieke jagers zullen zijn geweest, raakten jacht en jachtrecht de kern van de adellijke identiteit. Een wellicht aardige metafoor in dit verband biedt de vormtaal van de heraldiek. Meer dan één adellijk wapen verwees naar het jachtbedrijf. De

1. 'Oostnederlandse adel' is hier de benaming voor de adel in Overijssel, het kwartier van Zutphen en het zuiden van Drenthe.
2. J.W. Racer, *Overyssele gedenkstukken* (8 dln; Leiden/Kampen 1781-1797) III, 280.
3. Rijksarchief Drenthe (RAD), Oude Staten Archieven (OSA) nrs 932 en 933.
4. Rijksarchief Gelderland (RAG), Archief Staten van het Kwartier van Zutphen (ASKZ) nr. 103, res. 23 mei 1680.
5. RAG, Archief Hof van Gelre en Zutphen (AHGZ) nr. 5100/45, 'Solutiën' van Willem Bottler.
6. Vgl. J. Kusters, *Eenige mededeelingen over oud-Nederlandsch jachtrecht* (Arnhem 1910) 46-47.
7. Rijksarchief Overijssel (RAO), Collectie Van den Santheuvel (CvdS) nr. 35, *Olipodrigo* I, 129v.

H. Colenius, Portret van een jong edelman, mogelijk Everhard van Lintelo.
(foto Iconographisch Bureau)

Overijsselse Van Barmiento's bijvoorbeeld voerden twee zwarte jachthoorns met gouden beslag als wapen, terwijl het helmteken van de familie Van Laer onder meer bestond uit twee aanglijnde, vanachter het schild te voorschijn springende hazewinden⁸.

De hoge waardering van de adel voor de jacht moet hebben samengehangen met zijn achting voor het martiale. Het is bekend dat moed in de zestiende en zeventiende eeuw voor de meest 'oorspronkelijke' en om die reden ook hoogste adellijke deugd werd aangezien. De jacht nu was een heerlijk substituut voor oorlog: zij oefende het lichaam, sterkte het menselijke uithoudingsvermogen en leerde de jager honger, dorst en koude verdragen. Maar de jacht was niet alleen goed voor het lichaam, zij verlichtte volgens de gangbare opvatting eveneens het menselijk gemoed, maakte een einde aan gepeins en verdreef de wellust van het vlees⁹. Zij was dan ook een ideaal tegengif voor ambtelijke plichten die, naar velen meenden, de man tot een slaaf van zijn lichaam maakten. De verklaring die een tijdgenoot aanvoerde voor het ontijdige overlijden van Johan Wolfert van Brederode, een officier met een onverzadigbare liefde voor de jacht, moet in samenhang met die gedachte worden gezien. Bij gebrek aan oorlog liet deze edelman geen dag voorbij gaan zonder dat hij uit jagen ging om zijn lichaamskracht te onderhouden en zich voor te bereiden op toekomstig heldendom. Ambtelijke verplichtingen in Den Haag leidden er echter toe dat hij na verloop van tijd zijn oefeningen begon te verwaarlozen. Niet gewend aan eindeloze vergaderingen en gebrek aan lichaamsbeweging ging zijn gezondheid snel achteruit en stierf hij aan waterzucht, een ziekte die volgens dezelfde tijdgenoot makkelijker ontstaat 'uyt stil sitten, in den geenen, die oeffeningen des lichaems gewent zijn'¹⁰.

8. A.J. Mensema, *De Ridderschap van Overijssel 1460-1795. Een genealogisch overzicht* (manuscript Zwolle 1993) 868, 939.

9. Paullus Merula, *Placaten ende ordonnancien op 't stuck van de wildernissen* (3 dln; 's-Gravenhage 1605) II, 115-122.

10. Paulus Voet, *Oorspronck, voortganck en daeden der doerluchtiger heeren van Brederode* (Utrecht 1656) 160-161.

Het adellijke jachtbedrijf

Het jachtbedrijf leidt in de archieven een tamelijk schimmig bestaan. Het merendeel van de bronnen behelst verordeningen en rechtsgedingen, die meestal slechts zijdelings inzicht in de praktijk bieden. In een enkel geval valt er echter wat meer te vertellen. Op grond van getuigenverklaringen die Dirk van Bulo tot Welmerink bij het Gelderse Hof inbracht om zijn jachtgerechtigdheid in de heerlijkheid Borculo aan te tonen, valt het één en ander te zeggen over de jachtgewoonten van een kleine-jonkerfamilie. Een oude boer uit het kerspel Neede wiens familie al generaties verplicht werd jachthonden voor de Van Bulo's te houden, wist nog goed dat zij de gewoonte hadden vroeg in de morgen in de buurt van de boerderij van zijn vader op hazen te komen jagen. Hij was vaak wakker geworden van het blazen op de jachthoorn en het luide geblaf van de honden en zei dan tegen het dienstpersoneel dat het tijd was om op te staan omdat 'Beloes jegers' er waren. Een tweede boer herinnerde zich dat hij in zijn jeugd tijdens het varkenshoeden eens was verrast door aanstormende Bulose jachthonden en zich had moeten verstoppen in de struiken. Weer een ander kon vertellen dat de Van Bulo's te paard hadden gejaagd op patrijzen, hazen en vossen. Hij had eens gezien dat zij met netten zeven hazen ving. Bij een andere gelegenheid kwamen zij twee wilde zwijnen op het spoor. Eén van de zwijnen werd gevangen genomen en triomfantelijk meegevoerd naar het huis van de Van Bulo's¹¹.

Het gebruik van de hoorn werd in de getuigenverklaringen aangevoerd als bewijs dat de Van Bulo's de zogenaamde 'formele jacht' bedreven en geen heimelijke strooptochten hiielden. Het vangen van een wild zwijn was kennelijk ongewoon genoeg om nog lang in de herinnering te blijven voortleven. De 'herenjacht', waarbij op grofwild werd gejaagd, komt in de bronnen maar weinig voor. In het Land van den Bergh was zij voorbehouden aan de grafelijke familie; de Van Limburg en Bronckhorsts beweerden in de heerlijkheid Borculo dat alleenrecht ook te hebben, wat aangeeft dat de hiërarchische ordening van de Oostnederlandse adelswereld zich ook tijdens het jachtbedrijf deed gelden¹². Het jagen op kleinwild was het meest algemeen. Volgens de Hollandse humanist Paullus Merula was de jacht op hazen voor edelen veel 'ghenuchlicker, soeter ende aenghenaemer' dan die op enig ander wild omdat zij ten alle tijde en zonder veel kosten kon worden bedreven. Bovendien was het een uitstekende manier om de kwaliteiten van hun honden te beoordelen. Vanuit de verte kon de edelman zien hoe zij een prooi zochten, deze met 'een vuyrighe ghestadigheyd' najoegen en overmeesterden¹³. Evenals bij het jagen op grofwild werden hierbij overigens bepaalde jachtmethoden geacht in strijd te zijn met de regels van de weidelijkheid. Toen Willem IV van den Bergh bijvoorbeeld eens vernam dat twee Didamse edelen een hond zo hadden weten af te richten dat zij hazen in hun leger konden verrassen, liet hij deze wijze van jagen onmiddellijk verbieden¹⁴.

De jachthond was het middelpunt van een heuse cultus. Zo leefde er op het breukvlak van de zestiende en zeventiende eeuw in de heerlijkheid Borculo een legendarisch hondje Fio dat zo onvoorstelbaar hard kon rennen dat het in de wijde omtrek beroemd was¹⁵. Edelen namen meestal een koppel hazewinden en een koppel brakken mee het veld in¹⁶. Het gebruik van veel meer honden werd kennelijk als ongepast beschouwd. De Sallandse edelman Johan Godfried van Ensse tot de Grote Scheer werd in 1661 in Drenthe beboet omdat hij vier jagers met veertien tot vijftien honden naar zijn goederen in Dwingelo had gestuurd om er te gaan jagen¹⁷. Kennelijk werd dit als een uitzonderlijk aantal gezien. Tussen 1622 en 1624 hing er voor het Hof van Gelderland een geding waarin een merkwaardige rol was weggelegd voor de honden van Willem Bottler, een Engelse kapitein in Staatse dienst¹⁸. Bottler had met een groot gezel-

11. RAG, AHGZ nr. 5192/7, 'Inventaris' van Dirk van Bulo tot Welmerink, bijlage B-1.

12. A.G. van Dalen, *Gelderse historie in de Liemers I* ('s-Gravenhage 1971) 197.

13. Merula, *Placaten II*, 110.

14. RAG, AHGZ nr. 5100/45, 'Solutie' van Willem Jacob van den Boetzelaer, landdrost van Bergh.

15. RAG, AHGZ nr. 5084/6, 'Eis' van Johan Gansneb gend. Tengenagel, bijlage B.

16. RAG, AHGZ nr. 5100/45, 'Solutie' van Willem Jacob van den Boetzelaer, landdrost van Bergh.

17. RAD, OSA nr. 6, iv, res. 12 feb. 1661.

18. RAG, AHGZ nr. 5100/45.

Jachtfries op de poort van huis Hengelo uit het begin van de zeventiende eeuw. (foto collectie auteur)

schap en vijftien Engelse bloedhonden in de wildbaan van de graven Van den Bergh gejaagd. Het geschreeuw van de jagers te paard en het geblaf van de meute was tijdens die jachtpartij zo luid dat het kabaal in het kasteel Bergh te horen was. Met name het grote aantal opgehitste bloedhonden dicht onder het grafelijke stamhuis viel niet in goede aarde. Volgens de Berghse landdrost was dit een onfatsoenlijke manier van jagen, die nog nooit eerder in het graafschap was voorgekomen. Na verloop van tijd werd het echter duidelijk dat Bottler verschillende keren samen met Hendrik van den Bergh had gejaagd en hem eenmaal zelfs een demonstratie van zijn 'Engelse jacht' had gegeven. Het lijkt er dan ook op dat afgunst over zoveel statusvertoon het belangrijkste motief voor Van den Bergh is geweest om de kapitein voor het Hof te laten dagen. Evenzeer als het voor een jonker onfatsoenlijk was meer paarden voor zijn koets te spannen dan een baron, was het kennelijk ongepast dat een nieuwkomer in het Land van den Bergh tijdens de jacht meer status ten toon spreidde dan een autochtone graaf.

Er moeten in de zeventiende eeuw enorme aantallen hazen en patrijzen zijn gevangen en geschoten. Sweder Schele tot Weleveld heeft het in zijn huiskroniek over een jaarlijkse vangst van meer dan 200 hazen bij Welbergen. Op Weleveld werden eens in een uitzonderlijk goed jaar 700 patrijzen gevangen; in 1628 waren dat er 253¹⁹. De douairière Van Gent beweerde in 1680 dat één jager op haar huis Oevelgunne bij Gendringen in de twee weken dat hij er met een knecht, jachthond en tiras (sleepnet) op was uitgetrokken, 56 patrijzen had gevangen en vijf hazen geschoten. Een ander zou in veertien dagen tijd met schild en tiras wel 100 patrijzen hebben gevangen²⁰. Het was gebruikelijk dat een deel van het geschoten wild werd weggegeven. Wildbraad was een rituele gift met grote symbolische waarde: het kon een beloning zijn voor een gehoorzame pachtboer, een manier om banden met standgenoten te onderhouden of om een goede verstandhouding met stadsbesturen te bewaren. De Van Bulo's gaven kennelijk wel eens wat hazen aan hun pachters. Zeger van Rechteren, heer van Almelo, stuurde elk jaar hazen en patrijzen naar Zwolle als daar de traditionele raadskeurmaaltijd werd gehouden²¹. Op deze manier betoonde hij achting voor de burgerlijke stadsbestuurders en herinnerde hij hen aan zijn adellijke staat. De verkoop van wildbraad werd geacht eerloos te zijn, een opvatting die aan adellijke denkbeelden ten aanzien van arbeid en derogatie ontleend lijkt²². Een laat-zestiende-eeuwse Overijssels plakkaat verbood uitdrukkelijk de verkoop van wild op straffe van verlies van het jachtprivilege en een boete van tien goudgulden²³. Deze verordening zou in de zeventiende eeuw nog vele malen worden herhaald, niet alleen in Overijssel maar ook in Drenthe en de Graafschap.

Bij de jachtpartijen van de familie Van Bulo zal meestal maar een betrekkelijk klein aantal mensen betrokken zijn geweest. Toen Dirk van Bulo in maart 1641 tijdens de jacht bij toeval Herman Otto van Limburg en Bronckhorst tegen kwam en er een vechtpartij ontstond, werd de jonker slechts door één dienaar begeleid. In de regel werd de adellijke jacht bedreven door één of

19. RAO, Archief Huis:(AH) Almelo nr. 3680, *Huiskroniek van de familie Schele tot Weleveld* II, 47.

20. RAG, AHGZ nr. 5592/51, 'Solutiën' van Geertruid van den Pavordt, douairière van Gent.

21. G.J. ter Kuile, *De opkomst van Almelo en omgeving* (Almelo 1947) 106-107.

22. De kwalificatie 'eerloos' met betrekking tot de verkoop van wildbraad wordt gebruikt in het Drenthse plakkaat op de jacht van 1683. RAD, OSA nr. 932.

23. Gemeentearchief (GA) Zwolle, AAZ 01 nr. 14. Dit in de literatuur onbekende plakkaat zal overigens niet zijn afgekondigd.

enkele edelen, vergezeld door een paar knechten. Grote jachtpartijen of -feesten vonden niet of nauwelijks plaats. Sweder Joachim van Lintelo tot de Marsch werd in 1668 aangeklaagd wegens het jagen met de 'gespannen jacht' op de Veluwe in de besloten tijd. De Zutphense edelman had op zijn strooptocht maar twee dienaren meegenomen²⁴. De heer van Keppel, die in 1661 wegens een jachtdelict werd beboet, was ten tijde van zijn overtreding in het gezelschap van slechts twee wildschutten en wat lager volk²⁵. Ging men toch samen met andere geprivilegerden op pad, dan waren dat meestal familieleden of vrienden. In principe werd er gejaagd met standgenoten, niet met burgerlijke gerechtigden. In dit verband zijn de rentmeestersrekeningen van het huis Almelo interessant. Zij bevatten slechts een enkele verwijzing naar jachtgezelschappen. In april 1657 werden een halve ton dubbel Haarlems bier, tabak en pijpen naar Wierden gebracht, waar Zeger van Rechteren, heer van Almelo, met twee gebroeders Torck, proost Van Ittersum, Rutger van Haersolte, heer van Staverden, en Roelof van den Clooster tot Everlo op jacht was²⁶. Dit gezelschap, dat tenminste zes dagen bij elkaar bleef, vormt een goede afspiegeling van het riddermatige, militaire milieu waarin Van Rechteren zich bewoog. De katholieke Twentse edelman Herman Gosen Grubbe tot Herinckhave schreef op 18 augustus 1654 in zijn pachtboek, waarin hij ook persoonlijke uitgaven verantwoordde, dat hij 7 kannen wijn en brood uit Ootmarsum had laten halen voor Nicolaas Christoffel van Bevervoorde tot Oldemeule, Adolf Hendrik van Raesfelt tot Twickel en Alexander Emanuel van Renesse tot Eerde die bij hem waren komen jagen en de nacht op zijn huis hadden doorgebracht. Twee weken later ging Grubbes zoon Wolter Arend met Adriaan Reinhard van Reede, heer van Hernen, en een neef Schele van het huis Weleveld op jacht²⁷. Deze edelen waren zonder uitzondering van riddermatige afkomst, zij woonden bijna allemaal in Twente of hadden nauwe familiebanden in dat kwartier²⁸. De meerderheid van hen was gereformeerd; alleen de Grubbes zelf en Van Reede waren katholiek. Hoewel de familie Grubbe tot Herinckhave om die reden sinds 1621 niet meer in de ridderschap werd verschreven, had deze uitsluiting na drie decennia kennelijk nog weinig gevolgen voor haar sociabiliteit.

Het recht om te jagen

Het jachtrecht was voor de Oostnederlandse adel om emotionele redenen uiterst belangrijk. Op het platteland was het waarschijnlijk het meest zichtbare privilege van de stand; het was ook zijn meest adellijke privilege. De jacht was dan ook uitermate geschikt om de adel onderling te verenigen en het standsbewustzijn te versterken. Natuurlijk konden jachtzaken tot fikse ruzies tussen standgenoten leiden of al langer bestaande tegenstellingen op de spits drijven; gezien de gevoeligheid van de materie was dat ook niet verwonderlijk. Meestal ging het dan om een soort territoriumdrift waarbij de ene edelman het revier van de ander schond. Jachtgeschillen van deze aard deden zich met name voor in de onmiddellijke omgeving van de havezaten én in de hoge heerlijkheden van de graven Van den Bergh en Van Limburg en Bronckhorst. De Overijsselse en Zutphense plakkaten verboden het om tijdens de jacht te dicht in de buurt van havezaten van riddermatigen te komen²⁹. Wanneer een edelman tijdens de achtervolging van bijvoorbeeld een konijntje per ongeluk op de grond van een naburig edelman terecht kwam, konden er moeilijkheden ontstaan (als zijn verhouding met die buurman tenminste slecht was). De jachtgeschillen in het Land van den Bergh en de heerlijkheid Borculo hielden vaak verband met hoogheidsrechten en met de wildbanen van de grafelijke families. Deze adellijke burenruzies gingen meestal

24. RAG, AHGZ nr. 5506/34, 'Intendit' van de jagermeester van de Veluwe.

25. RAG, AHGZ nr. 5429/39; RAG, AHGZ nr. 4892, sententie 8 mei 1661. Een edelman mocht maar één wildschut in dienst hebben. Deze was verplicht het livrei van zijn heer te dragen. Het was weliswaar toegestaan meer knechten mee het veld in te nemen, maar zij mochten niet zelf op wild schieten en ook niet op bevel van hun heer zelf uit jagen gaan, wat de wildschut wel mocht.

26. RAO, AH Almelo nr. 962.

27. RAO, AH Herinckhave nr. 380.

28. De enige uitzondering was Alexander Emanuel van Renesse die het Sallandse huis Eerde bewoonde, dat niet ver lag van Mennigjeshave, de havezate die Grubbes echtgenote ten huwelijk had meegebracht.

29. Men verzuimde echter te vermelden hoe ver men dan wel niet van die huizen vandaan moest blijven. Gerhard Dumbar, *Historie van het jagtregt in de provincie van Overijssel* (Deventer 1782) 12; RAG, ASKZ nr. 99, res. 22 mrt 1651.

gepaard met wat ritueel geweld; vaak schoot één van de partijen een hond dood, soms ook werd er een weitas afgenomen. Maar als het ging om de verdediging van rechten tegenover buitenstaanders, dan wist de adel heel goed de rijen te sluiten. De Twentse ridderschap bijvoorbeeld nam buiten de gewestelijke statenvergadering om zelf een aantal besluiten om haar jachtgerechtigdheid te handhaven. In 1638 beloofden de leden van het college zelf op te treden tegen het jagen door niet-ingezetenen³⁰. Tien jaar later stelden de Twentse jonkers een advocaat aan die in overleg met de drost tegen stropers zou gaan procederen³¹. Deze solidariteit in jachtzaken is ook zichtbaar buiten de formele kaders van de ridderschap. In Goor liet zich rond 1660 een 'confreerij van St. Hubertusgilde' gelden, die een aantal keer per jaar onder leiding van een jagermeester vergaderde over jachtzaken. Het college werd naar alle waarschijnlijkheid opgericht om het adellijke jachtrecht tegen inbreuken te verdedigen en de wildstand rond Goor en Diepenheim te beschermen. Hiertoe vaardigde de jagermeester verordeningen uit die strenger waren dan de gewestelijke plakaten. In februari 1661 namen de gildebroeders het besluit om, hoewel het seizoen officieel pas half maart was afgelopen, tot de eerste september niet meer op jacht te gaan. Het gilde trad bovendien zelf op tegen stropers en stond in overleg met de Sallandse ridderschap³².

Voor Oostnederlandse boeren werd de jacht in de zeventiende eeuw hét symbool van adellijke machtsusurpatie en onderdrukking. De families Van Munster en Van Rechteren waren berucht om het fanatisme waarmee zij hun jachtmonopolie in de heerlijkheden Ruinen en Almelo verdedigden en om de hardheid waarmee overtreders werden bestraft³³. De plattelandsbevolking moest niet alleen toezien dat zij werd uitgesloten van de jacht maar kreeg tevens te maken met boetes op stropen die zó hoog waren, dat zij hele families in het ongeluk konden storten. Het was haar bovendien verboden brakken, hazewinden of ander jachthonden te houden. Herders mochten in het jachtseizoen geen honden mee het veld in nemen. Boeren moesten hun honden in de jachtijd een grote, over de grond slepende ijzeren beugel laten dragen om te voorkomen dat zij wild doodbeten dat de adel was voorbehouden. Op het vervoer van wild naar de steden stonden strenge straffen, op de verkoop van wild, het houden van duiven, het verstoren van nesten evenzo. Het door Willem III uitgevaardigde jachtplakkaat gaf riddermatigen het recht zelf stropers te arresteren, hun jachtgerei af te nemen en hen over te dragen aan de landdrost, hetgeen niet meer inhield dan een goedkeuring van de bestaande praktijk van adellijke eigenrichting in jachtzaken³⁴.

De plattelandsbevolking had niet alleen te lijden van haar uitsluiting van de jacht en het eigenmachtige adellijke optreden tegen stropers. Het kwam regelmatig voor dat jagende edelen schade toebrachten aan haar landerijen. Herhaalde verordeningen van statencolleges vermochten hier weinig aan te veranderen³⁵. Een pachtboer van de heer van Dorth ondervond aan den lijve dat men er maar het beste aan deed dit soort vernielingen gelaten over zich heen te laten komen. In april 1639 waren Gosen van Keppel tot Oolde en een neef van het huis Woolbeek zo druk in de weer met een haas dat zij met hun paarden en honden dwars door zijn roggeveld reden. Toen de boer het waagde hen op het vernielen van zijn bezaaide land aan te spreken en zei dat zijn heer dit niet zou dulden, hoonden de twee edelen deze tegenwerping weg en sloegen hem een gat in het hoofd. De familie Van Keppel zou hem dat jaar nog enkele malen op een bezoek tracteren om hem voor zijn overmoedigheid te laten boeten. In augustus vernielden twee jongere broers van Gosen van Keppel zijn moestuin en bezorgden hem voor de tweede keer een gapende hoofdwond. In september was het weer raak. Gosen van Keppel kwam de boer nu met zijn twee broers en wat knechten nog een keer 'afsmere[n]', zoals zij het zelf noemden. Het slachtoffer vluchtte naar

30. RAO, AH Almelo nr. 205, res. 16 aug. 1638.

31. RAO, AH Almelo nr. 205, res. 29 juni 1648.

32. Rentmeesterij Weldam, AH Wegdam nr. 138.

33. J.S. Magnin, *Geschiedkundig overzicht van de besturen die voor de herstelling van Nederland elkander in Drenthe zijn opgevolgd* (3 dln; Groningen 1830-1850) II, i, 154 en III, i, 304; Ter Kuile, *Opkomst van Almelo*, 35-36, 52.

34. RAO, bibliotheek, Collectie Placcaten (niet-geïndividueerd), *Placcaten over het stuk van de jagt in de provincie van Over-Yssel* ('s-Gravenhage 1676); vgl. tevens RAG, ASKZ nr. 103, res. 23 mei 1680.

35. Vgl. de passage dienaangaande in het Overijsselse plakkaat op de jacht dd. 18 mrt 1628, herhaald in de verordeningen van 27 apr. 1658 en 17 juni 1671. RAO, Statenarchief (StA) nr. 696.

het huis van zijn buurman maar werd daaruit gesleept, half uitgekleeft tegen een boom gezet en bont en blauw geslagen terwijl Gosen van Keppel hem toebeet: 'Wat hebt ghij van uwen heer voor uwen sueren arbeyt, alleen dat wij u de huylt voll ende 't lijff ende de botten lam slanen?'³⁶. Een paar maanden later kregen de Van Keppels van de substituut-momber van het Gelderse Hof te horen dat de heer van Dorth een gerechtelijke procedure tegen hen was begonnen. Verontwaardigd bezwoeren zij de ambtenaar dat zij nog wel revanche zouden nemen.

Ook in de verhouding met de steden vormde de politiek van de ridderschapscolleges om andere groepen van de jacht uit te sluiten een bron van ergernis en haat. In 1631 zouden 60 burgers van Doetinchem onder leiding van de magistraat van die stad de havezate Hagen hebben overvallen omdat de schoonzoon van de heer de weitas van een in de buurt van het huis jagende stadgenoot had afgenomen³⁷. Nergens waren de tegenstellingen echter heviger en langduriger dan in Twente, waar de kleine steden het verlies van hun jachtrecht als

symbool voor een algehele achteruitstelling gingen zien. In 1628 zagen de Twentse burgers hun recht om te jagen opgeschort totdat zij hun gerechtigdheid zouden kunnen bewijzen³⁸. De magistraten van de landstadjes weigerden zich echter aan dit plakkaat te houden en het gevolg was een reeks botsingen met de Twentse adel die tot in de patriottentijd zou voortduren. Het rumoer waarmee de hernieuwing van het oude jachtplakkaat in 1658 gepaard ging, toont aan hoe hoog de gemoederen in dit kwartier konden oplopen wanneer het om de jacht ging³⁹. Toen de heer van Almelo en de drost van Twente in dat jaar tijdens een jachtpartij op een jagende Enschedese burger stuitten, schoten zij zonder veel omhaal zijn drijf hond dood⁴⁰. Een toevallige ontmoeting tussen jagende Twentse jonkers en burgers uit Oldenzaal liep een jaar later eveneens uit op geweld. Onder aanvoering van Joost van Bevervoorde, zoon van de verwalter-drost van Twente, schoten de edelen enkele honden dood en namen een paar andere in beslag⁴¹. Toen de Oldenzalers in de achtervolging gingen om hun honden terug te krijgen, ontstond er een vechtpartij⁴². Protesten bij Gedeputeerde Staten leverden niets op: niet de jonkers maar de Oldenzalers werden vermaand zich voortaan van geweld te onthouden⁴³. Op medeleven in de IJsselsteden hoefden de Twentse magistraten vooralsnog evenmin te rekenen. Hiervan was pas sprake toen er na 1675 ernstige geschillen in de gewestelijke staten uitbraken tussen ridderschap en steden over het jachtrecht.

Titelblad van Willem III's 'Placcaet over het stuck van de jacht in de provincie van Over-Yssel'.

(foto Rijksarchief in Overijssel)

36. RAG, AHGZ nr. 1272, verbaal van de substituut-momber dd. 9 dec. 1639.

37. J.J. Hooft van Huysduynen, *Bijdrage tot een genealogie van het geslacht Van Voorst tot Voorst* ('s-Gravenhage 1968) S. 52.

38. RAO, StA nr. 696, plakkaat op de jacht dd. 18 mrt 1628.

39. RAO, StA nr. 696, plakkaat op de jacht dd. 27 apr. 1658.

40. Ter Kuile, *Opkomst van Almelo*, 56. Zeger van Rechteren was in die tijd overigens ook verwickeld in een procedure tegen de magistraat van Almelo omdat zij weigerde over te gaan tot veroordeling van een burger die een paar eenden had geschoten. RAO, AH Almelo nr. 1547.

41. GA Oldenzaal, Oud-Archief (OA) nr. 9.

42. Dumbar, *Historie*, 17-18.

43. Racer, *Overyssele gedenkstukken* 1, 88.

Op 14 augustus 1675 vaardigde stadhouder Willem III een omstreden plakkaat uit dat het recht om te jagen in Overijssel beperkte tot de riddermatige adel en de burgers uit de drie IJsselsteden met een grondbezit ter waarde van minstens 1.000 dukaten in één en hetzelfde kerspel (hun jachtgerechtigdheid zou bovendien worden beperkt tot het kwartier waarin hun goederen lagen). Over de rechten van de kleine steden werd helemaal niet meer gesproken. De magistraten van de hoofdsteden verdachten echter Overijsselse edelen ervan Willem III het plakkaat te hebben ingefluisterd en weigerden het in te voeren⁴⁴. Hoewel zij de wilskracht van de prins in zaken die hem na aan het hart lagen (en de jacht wás zo'n zaak) miskenden, lijkt het wel zeker dat er overleg is geweest⁴⁵. Het stadhouderlijke plakkaat leidde er in ieder geval toe dat het burgerlijke jachtprivilegie in de jaren 1676-1690 één van de hevigste geschilpunten tussen ridderschap en steden in de Overijsselse staten werd. In tegenstelling tot voorheen lijken grote en kleine steden elkaar nu wél te hebben gevonden⁴⁶. Het patriciaat van de IJsselsteden wist zich in zijn houding ook nog eens onder druk gezet door de stedelijke burgerij om geen afstand te doen van haar oude gerechtigdheid; in 1686 moest de Zwolse magistraat een ontwerp om met de ridderschap in onderhandeling te treden terugnemen omdat het werd afgewezen door de gezworen gemeente⁴⁷.

Het plakkaat van Willem III zou in Overijssel nooit worden ingevoerd. Pas in 1706 werd een nieuw reglement van kracht dat in feite echter een bekrachtiging van het oude plakkaat van 1658 betekende. In het kwartier van Zutphen was de situatie vergelijkbaar met het Oversticht. Ook hier wilden stadhouder en ridderschap het burgerlijke jachtrecht beperken⁴⁸. Maar anders dan in Overijssel kwamen ridderschap en steden uiteindelijk wél tot overeenstemming: op 23 mei 1680 werd besloten dat, naast riddermatigen, magistraatsleden van stemhebbende steden en hun kinderen, degenen die 'fatsoenlijke ampten' bekleedden, gegraduateerden en ten plattelande gegoede burgers die in de verponding ten minste veertien gulden moesten betalen, gerechtigd bleven tot de jacht⁴⁹. In Drenthe onderging het jachtrecht in de laatste decennia van de zeventiende eeuw geen grote veranderingen. Het was dus vooral Overijssel, waar het jachtrecht hét symbool van adellijke machtsusurpatie en onderdrukking van 'burgerlijke' rechten werd.

Jacht en adelskritiek

In 1679 kwam de magistraat van Oldenzaal in een uitvoerige deductie nog eens terug op de te loorgang van zijn jachtgerechtigdheid. Vroeger, schreef de stadsregering, had de Twentse adel zich nooit te goed gevoeld om samen met haar burgers op jacht te gaan. Johan Ripperda tot Weldam, drost van Twente, had de leden van de magistraat bij verscheidene gelegenheden uitgenodigd om elkaar in de Doringer marke tijdens de jacht te ontmoeten. Met de commandeurs van de Duitse Orde uit Ootmarsum hadden zij dikwijls op zwijnen gejaagd. Maar nu achtte de Twentse adel zich kennelijk te hoog om gezamenlijk uit jagen te gaan. In het gewelddadige optreden van de jonge edelen in 1659 bespeurde de magistraat iets van deze veranderende houding⁵⁰. Het zou natuurlijk kunnen dat dit 'vroeger' niet meer was dan een mythisch verleden maar in het licht van het bovenstaande betoog is het veel aannemelijker dat de Oldenzaalse klacht gegrond was en dat de riddermatige adel het patriciaat van de landstadjes inderdaad niet langer waardig genoeg achtte om te jagen, laat staan om dat gezamenlijk te doen. De

44. Vgl. idem, 141.

45. Willem III vaardigde zijn plakkaat uit in het legerkamp in de Zuidelijke Nederlanden. Uit de aantekeningen van Huygens valt op te maken dat in augustus een aantal jonge Overijsselse officieren (Adriaan Gustaaf Joost van Flodorff, Johan Diederik van Heiden en Hans Willem Bentinck) zich in zijn onmiddellijke omgeving ophielden; vgl. *Journalen van Constantijn Huygens, den zoon* (5 dln; Utrecht 1876-1906) IV, 50-55.

46. Vgl. Dumbar, *Historie*, 21.

47. Burchard Joan van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle* (5 dln; Zwolle 1767-1775) IV, 101.

48. Vgl. het plakkaat van Willem III, dd. 30 apr. 1675 in: Willem van Loon ed., *Groot Gelders plaacet-boeck* (2 dln; Nijmegen 1701-1703) II, 434-441; RAG, ASKZ nr. 102, res. 29 feb. en 19 aug. 1676; nr. 103, res. 26 en 27 aug. 1679.

49. RAG, ASKZ nr. 103, res. 23 mei 1680.

50. GA Oldenzaal, OA nr. 9; J.K. Abbes, *Het jachtrecht en de positie van de kleine steden in oostelijk Twente (de drost en de adel contra de burgerij van Oldenzaal, Ootmarsum en Enschede (1550-1751))* (manuscript, z.p., z.j.) 64-65.

Oostnederlandse adelscultuur van het ancien régime ontstond in feite omdat de riddermatige adel in toenemende mate zijn adellijke 'apartheid' ging benadrukken. Bij deze houding paste een groeiende distantie ten aanzien van andere jachtgerechtigden aangezien de jacht een levensvorm vertegenwoordigde waarin de stand meende het wezen van zijn adeldom terug te kunnen vinden. Het jachtbedrijf werd om die reden in de loop van de zeventiende eeuw belangrijker voor het standsbewustzijn van de Oostnederlandse adel, voor zijn representatie en voor de perceptie van adeldom door de buitenwereld.

Het toenemende belang van de jacht in de adellijke representatie is waarneembaar aan de hand van de iconografie van de Oostnederlandse adel. Het lijkt niet te ver gezocht een verwijzing naar de jacht op het portret van een edelman te zien als een verwijzing naar zijn adeldom⁵¹. Voor de zestiende en de eerste decennia van de zeventiende eeuw zijn mij geen portretten met die symboliek bekend; na ongeveer 1650 nemen zij echter in aantal toe⁵². Op het bijzondere groepsportret van Willem Ripperda tot Boxbergen en zijn gezin door J. Wijk uit 1650 legt de oudste zoon Unico, uiterst rechts op het schilderij, een hert over zijn witte paard. Diens jongere broer Amelis heeft een valk op de hand. Een derde zoon houdt een gevangen haas vast. Het aan de Zwolse schilder R. Koets toegeschreven portret van (mogelijk) Gerrit Simon van Dedem uit 1687 laat op de achtergrond een hazewind zien die een haas apporteert. De allegorische uitbeelding van (waarschijnlijk) Agnes Isabella van Raesfelt, de jong gestorven dochter van de Twentse drost Adolf Hendrik van Raesfelt, in de gedaante van Diana (met boog, pijlkoker en jachthonden) symboliseert haar kuisheid, maagdelijkheid én haar adellijke afkomst. Een heupstuk door H. Collenius uit 1696 van (mogelijk) Everhard Frederik van Lintelo toont de jonge edelman in een karakteristieke heerserspose (linkerhand in de zij, rechterhand rustend op een helm). Rechts onder op het schilderij zien we een Moor die de kop van een wild zwijn vasthoudt. Op de achtergrond is nog juist een jachttafereel waarneembaar. In al deze

P. Nason, (Waarschijnlijk) Agnes Isabella van Raesfelt. (foto Iconographisch Bureau)

51. In het geval van portretten van burgers kunnen zij een aanwijzing zijn voor adellijke aspiraties. De tekenwaarde is dan uiteraard een andere. Het patriciaat van de IJsselsteden liet zich in de zeventiende eeuw bij mijn weten echter nooit op deze manier portretteren.

52. Vgl. Scott A. Sullivan, *The Dutch gamepiece* (Totowa/Montclair 1984).

gevallen vormt de jacht een vitaal element in de wijze waarop de geportretteerde edelen zich aan de toeschouwer wensten te presenteren.

De symbolische betekenis van de jacht voor de adellijke macht op het platteland en het toenemende belang van de jacht voor de representatie en perceptie van adeldom had als (onbedoeld) gevolg dat morele bezwaren tegen het jachtbedrijf zich konden verbinden met burgerlijke adelskritiek. In het ten tijde van de plooiërijen geschreven pamflet 'Samenspraak tusschen drie Nederlandsche heeren' beweert één van de opgevoerde sprekers:

'Ik segge noch, en blijf er bij dat de jacht een bellikeuse drift is, ende meerder eygen aan een man van oorlogh, als van regeering (...). Nochtans houd ik staande dat het deugdelijker is in burgerlijcke regering sonder oefening der jagt, als met deselve te exerceeren. Want de jaegers verhitten haar bloed door prikkelen van begeerte tot te vangen en te dooden, hetwelke de voornaamste faculteyt in een soldaat is, daar der contrarie de politie een oeffenschool is van bedagtsaame lijdszaamheid en sachtmoedige minzaamheyd, sonder haat, nijd, toorn, wraakzugt of begeerte tot vervolging, veel min tot verdelging en verwoesting'⁵³.

Laat zich in dit voorbeeld nog enigszins raden wie schuil gaan achter de jagers, in het waarschijnlijk uit de eerste helft van de achttiende eeuw daterende gedicht 'Edel of onedel' laat de verbinding tussen adelskritiek en jachtkritiek niets meer tot de verbeelding over:

'Maar edel is hij die den nutsten arrebeid
veraght en in een slot een vadsigh leven leid,
een burger plaagh verstrekt, een beul is van sijn boeren,
en onbarmhertig, van hun zweet figuren slaat
zich vorstlijk onthaalt en in den wellust baad,
die tegen 't wilt gediert gestadigh krijg gaat voeren
opdat sijn overmoed, door beestenmoord gevoet,
leert storten menschen bloed'⁵⁴.

De kritiek op het adellijke jachtbedrijf richt zich in dit laatste geval niet op de usurpatie van een algemeen recht maar gaat veel verder. In de adelscultuur staat de jacht voor standsbewustzijn, moed, trots, strijd en mannelijkheid. De auteur van het gedicht weet dat maar hij wijst deze waarden af en keert ze om in hun tegendeel: de jacht belichaamt nu de nutteloosheid van de adel en de immoraliteit van zijn levensstijl. Het geeft aan hoe ver de mentale werelden van de Oostnederlandse adel en zijn burgerlijke critici van elkaar waren verwijderd.

53. RAO, CvdS nr. 35, *Olipodrigo* XII, 1662v.

54. RAO, CvdS nr. 35, *Olipodrigo* X, 1384v.